

K OTÁZKE POJMU „SOCIALISTICKÉ SPOLOČENSKÉ VEDOMIE“

RAISA KOPSOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

Empirický výskum sociálnych fenoménov musí vychádzať z teórie javov, ktoré chce skúmať. Pre úspešnosť takéhoto výskumu je veľmi dôležité, ako je tá-ktorá teória rozpracovaná a — po druhé — aký stupeň zovšeobecnenia teória dosiahla, ktorá rovina skúmania javov sa v nej fixuje. Filozofická rovina analýzy sociálnych javov býva pre sociologický výskum spravidla základnou, východiskovou bázou a celkovým orientačným rámcom. Pri riešení konkrétnych otázok takého výskumu je spravidla potrebné mať nielen všeobecnú (filozofickú) teóriu, ale aj viaceré parciálne, konkrétnejšie teórie, ktoré vo vysokej miere zodpovedajú všeobecnej teórii.

Pokiaľ ide o výskum socialistického spoločenského vedomia, musíme konštatovať, že stupeň rozpracovania filozofickej teórie socialistického vedomia zaostáva za potrebami praxe a v potrebnej miere neodráža úroveň konkrétno-historického vývinu vedomia. Obsahuje celý rad nejasných a diskutabilných záverov. Hoci sa o tejto problematike veľa píše a vyšli aj viaceré monografie o socialistickom (a komunistickom) spoločenskom vedomí, domnievame sa, že zatiaľ ešte nejestvuje ucelenejšia teória, ktorá by primerane vystihovala podstatnú *kvalitatívnu určenosť, zákonitosť* a *vývinové etapy* socialistického spoločenského vedomia.

Ak sa pozrieme len na práce z posledných desiatich rokov, stretneme sa tu s pestrú paletou prístupov k vymedzeniu tejto kategórie, rôzne sa chápe obsah a štruktúra socialistického vedomia, špecifikum jeho jednotlivých komponentov, charakter ich väzieb a mechanizmov fungovania.

Jestvujúca teoretická nejasnosť tejto problematiky, prirodzene, neuľahčuje správnu orientáciu našej spoločenskej praxe, ktorá je nútená doslova každodenne sa intenzívne zamerať na formovanie pozitívnych a prekonávanie negatívnych javov vo vedomí a sociálnom správaní ľudí, v ich spôsobe života. Preto už pri pokusoch o vymedzenie socialistického spoločenského vedomia a jeho vzťahu k spoločenskému bytiu treba mať na mysli úzku spätosť rozpracúvania závažných teoretických problémov s praktickými otázkami výstavby rozvinutej socialistickej spoločnosti.

Pochopiteľne, že táto teoretická nejasnosť a niekedy aj priam protirečivá interpretácia istých spoločenských fenoménov (napr. dlhodobá diskusia o chápaní spoločenského bytia) sa bezprostredne odrážajú na konkrétnom vymedzení úloh, zostavovaní programov a formulácii hypotéz empirických sociologických výskumov. V istom štádiu prípravnej etapy sú sociológovia jednoducho nútení ukončiť teoretické spory a nejako sa „dohodnúť“, ak má výskum vôbec začať. V tejto súvislosti

treba dať za pravdu B. A. Čaginovi, ktorý hovorí, že pri empirických sociologických výskumoch je nevyhnutné operovať kategóriami „konkrétne bytie“ a „konkrétne vedomie“, ktoré odrážajú „bezprostredný život na konkrétnej úrovni spoločenských javov“. (1, s. 243; pozri aj s. 21—22)

V akej podobe teda pred nami vystupuje súčasný stav rozpracovania problematiky socialistického vedomia, predovšetkým filozofickej roviny tejto problematiky?

Jednou zo základných metodologických požiadaviek, ako je známe, je uplatňovanie konkrétneho-historického prístupu k skúmaniu spoločenského vedomia, ktorý umožňuje odhaliť kvalitatívnu špecifickosť obsahu, štruktúrnych komponentov a vývinové tendencie spoločenského vedomia určitého historického typu. Historické typy spoločenského vedomia zodpovedajú typom spoločensko-ekonomických formácií. V súlade s tým sa zhodne konštatuje, že socialistické spoločenské vedomie je *historicky novým typom vedomia*. Jeho špecifickosť sa prejavuje napr. aj v novom štruktúrnom členení a vzájomnej subordinácii jeho zložiek (napr. ateistické vedomie, ekonomické vedomie a jeho nový status atď.). V socialistickom type spoločenského vedomia dominuje vedecká marxisticko-leninská ideológia. Zvyšuje sa sociálno-aktívna úloha všetkých jeho zložiek, vedomie začína plniť nové sociálne funkcie. Nové momenty vznikajú aj v dialektike vzájomného pôsobenia spoločenského vedomia a spoločenského bytia, o čom sa ešte zmienime.

Na rozdiel od spoločenského vedomia antagonistických formácií, ktoré je triedne polarizované, spoločenské vedomie socialistickej spoločnosti má globálny charakter, je v pravom zmysle slova *celospoločenským* vedomím. V podmienkach socialistickej spoločnosti sa „spoločenské vedomie po prvý raz v dejinách stáva celistvým útvarom, t. j. vyjadruje jednotu základných záujmov všetkých tried a iných sociálnych skupín.“ (2, s. 421) Socialistické spoločenské vedomie je triedne v tom zmysle, že vyjadruje a cieľavedome bráni záujmy socializmu ako spoločenského systému.

Pre orientáciu empirického výskumu fenoménov spoločenského vedomia je okrem globálnych filozofických charakteristík potrebné aj konkrétnejšie vymedzenie, ktoré by vystihovalo jeho špecifické znaky, ich významnosť, systémové usporiadanie, postavenie v štruktúrnom celku, funkčné vymedzenie atď. V literatúre sa najčastejšie uvádzajú tieto základné črty socialistického spoločenského vedomia vyjadrujúce jeho kvalitatívne nový obsah: socialistické vlastenectvo a internacionalizmus, kolektivismus, humanizmus, optimizmus, zmysel pre občiansku povinnosť a zodpovednosť atď. Niektorí autori pokladajú za črty socialistického spoločenského vedomia aj také ľudské vlastnosti ako odvaha, hrdinstvo, pracovitosť, súdružské vzťahy a iné (3, s. 63), ktoré zrejme môžu byť vlastné niektorým ľuďom v každej dobe a v každom spoločenskom zriadení. Stretávame sa aj s ďalšou tendenciou. Tak napríklad bulharský

filozof St. Popov správne zdôrazňuje, že socialistické spoločenské vedomie sa prejavuje v reálnej praktickej činnosti osobnosti socialistického typu, v jej spôsobe života. Uvádza viaceré charakteristické znaky socialistickej osobnosti a jej spôsobu života a pokladá ich zároveň za charakteristické črty socialistického spoločenského vedomia. Sú to vedecký marxisticko-leninský svetonázor; socialistické vlastenectvo a internacionalizmus; nový, socialistický vzťah k práci; boj za zachovanie, upevňovanie a zväčšovanie socialistického vlastníctva; socialistický kolektivismus; optimálna zhoda osobných, kolektívnych a spoločenských záujmov; socialistický humanizmus; vysoká sociálna aktivita vo všetkých sférach spoločenského života; nezmieriteľný postoj k negatívnym javom v socialistickej spoločnosti, boj za ich odstránenie; hrdinstvo v práci zameranej na prekonávanie ťažkostí socialistickej spoločnosti; marxisticko-leninský, triedno-stranícky prístup k hodnoteniu spoločenských javov z pozícií robotníckej triedy; triedno-stranícky prístup v straníckej, štátnej, spoločenskej činnosti a v príprave, hodnotení a podchytení nových kádrov; uvedomelá socialistická pracovná, finančná a zmluvná disciplína; správne chápanie komunistickeho ideálu, zmyslu ľudského života a šťastia. (Pozri 4, s. 27) V dôsledku takéhoto prístupu, usilujúceho sa o akýsi vyčerpávajúci prehľad (súpis) základných charakteristík socialistického vedomia, dochádza okrem iného aj k istému ochudobneniu jeho obsahu. V uvedenom pokuse je zjavná aj *redukcia* totality socialistického vedomia predovšetkým na *mravné vedomie* — pochopiteľne, na jeho pozitívne prvky, zásady a normy — a v istej miere aj na *politické vedomie*, teda presnejšie na *politické uvedomenie*.

Pri konfrontácii uvedených charakteristík socialistického vedomia sa vo viacerých momentoch prejavuje ich nesúlad s konkrétnym stavom vedomia súčasnej socialistickej spoločnosti, ktorý vyplýva napríklad už aj z toho, že — ako povedal člen Politického byra a tajomník ÚV KSSZ K. Černenko na júnovom zasadnutí ÚV KSSZ — „názory a nálady pracujúcich sa, pochopiteľne, neutvárajú len pod vplyvom našich úspechov, ale aj pod vplyvom nedostatkov a ťažkostí“. (5, s. 20)

V teoretickej rovine sa dnes uvedený nesúlad rieši niekoľkými spôsobmi. Jeden z nich označuje nesocialistické názory a predstavy, negatívne javy vo vedomí a správaní ľudí za socializmu predovšetkým za prežitky minulosti, čiastočne aj za dôsledok pôsobenia súčasného kapitalistického sveta a pod. Často sa tiež poukazuje na zaostávanie spoločenského vedomia za socialistickým spoločenským bytím, pričom vtedy sa kladie dôraz na *každodenné vedomie*, na niektoré jeho prejavy v masovom vedomí (napr. vytváranie verejnej mienky), zatiaľ čo *teoretické vedomie* sa charakterizuje *tendenciou predbiehania spoločenského bytia*, je nevyhnutným komponentom jeho formovania, prekonávania jeho nedostatkov a pod. V tejto súvislosti sa zdôrazňuje praktická potreba neustále zvyšovať úroveň každodenného vedomia, „nutnosť aktívneho a systematického vnášania vedeckej ideológie, marxisticko-leninského sveto-

názoru, vedeckých poznatkov o vývoji spoločnosti, o socializme, súčasnosti, politike strany“. (6, s. 32)

V našej literatúre sa v poslednom čase socialistické vedomie často chápe predovšetkým ako *socialistické uvedomenie*. Takýto prístup sa v značnej miere prejavil napríklad v monografii *Dialektika formovania socialistického vedomia*, v ktorej sa riešia teoretické a ideovo-politické otázky formovania najmä socialistického *uvedomenia* a vedeckého svetoového názoru. Vedúci autorského kolektívu tejto monografie J. Mužík vymedzuje socialistické uvedomenie ako „vedomie človeka, ktorý sa rozhodol pre socializmus, ktorý ho aktívne spoluvytvára a vie, prečo to robí“. „Socialistické uvedomenie ľudí zahŕňa nielen znalosti, plány, ciele a rozhodnutia. Je komplexným výrazom socialistickej ideológie a spoločenskej psychológie, ako sa prejavuje v myslení a konaní jednotlivých ľudí.“ (7, s. 11) Podľa jeho názoru socialistické uvedomenie ako element spoločenského vedomia „obsahuje duchovný obraz bytia človeka z hľadiska rozvoja socializmu na rôznych stupňoch racionality, t. j. na úrovni spoločenskej psychológie, ideológie a na úrovni vedeckého poznania“. (7, s. 12)

Vychádzajúc z toho, že v našej súčasnej socialistickej spoločnosti môžu existovať aj existujú nevedecké a nesocialistické názory, V. Brychnáč a V. Čechák rozlišujú vo svojej práci dva pojmy: stav vedomia socialistickej spoločnosti a socialistické vedomie, uvedomenie. (Pozri 6, s. 33) Pokiaľ ide o socialistické vedomie, charakterizujú svoje chápanie takto: „Socialistické vedomie vzniká v dôsledku zoznámenia sa s učením marxizmu-leninizmu, s vlastným pravdivým hodnotením socializmu, rozumovým a citovým vzťahom k socialistickej skutočnosti, rozvíja sa vo vlastnej účasti na procesoch výstavby socializmu, pôsobením v pracovných, záujmových, politických kolektívoch, ktoré prinášajú základné spoločenské a individuálne skúsenosti a formujú osobnosť človeka.“ (6, s. 36) Táto charakteristika obsahuje isté racionálne jadro v zmysle jej funkčnosti pre empirický výskum socialistického vedomia.

Tým sa dostávame k otázke nášho výskumného objektu. Čo máme na mysli, keď hovoríme o výskume socialistického spoločenského vedomia — socialistické uvedomenie alebo súčasný reálny stav vedomia našej spoločnosti? Odpoveď na túto otázku by rozhodne mala rešpektovať principiálne významnú Leninovu požiadavku: „*triezvo pozorovať skutočný* stav uvedomenia a pripravenosti, a to celej triedy (a nielen jej komunistického predvoja), celej pracujúcej *masy* a nielen jej najvyspelejších ľudí“. (8, s. 48)

Domnievame sa preto, že pre riešenie nastolenej otázky by bolo potrebné rozlišovať kategórie „spoločenské vedomie socialistickej spoločnosti“ a „socialistické spoločenské vedomie“.¹ Prvá kategória je ob-

¹ A. K. Uledov napr. striktné rozlišuje pojmy „spoločenské vedomie“ a „vedomie spoločnosti“, ktoré obsahovo nie sú totožné. Podľa jeho názoru *vedomie spoločnosti*

sahovo heterogénnejšia, širšia, zahŕňa všetky javy spoločenského vedomia, aj kvalitatívne odlišné, ktoré sa fakticky vyskytujú v podmienkach socialistickej spoločnosti. Význam kategórie „socialistické spoločenské vedomie“ je iný. Patria sem iba také idey, názory, predstavy, ideály, princípy, normy, city, postoje, nálady atď., ktoré sú viac-menej adekvátnym odrazom podstaty socialistického spoločenského bytia a majú socialistic-kú povahu (kvalitu). Ako uvádza D. Gärdev, „socialistické spoločenské vedomie je subjektívnym odrazom socialistického spoločenského bytia v jeho konkrétno-historickom vývine... utvára sa, funguje, vyvíja a zdokonaľuje na základe socialistického spôsobu výroby, je v jednote a v súlade so socialistickým spoločenským bytím“. [9, s. 166]

Spoločenské vedomie socialistickej spoločnosti na danom stupni svojho historického vývinu je zložitý jav, v ktorom neustále prebieha boj medzi prevládajúcimi socialistickými formami (socialistickým vedomím) a rôznymi prejavmi nesocialistickej (a nevedeckej) ideológie a psychológie. Isteže, mnohé negatívne javy vo sfére spoločenského vedomia sú „dedičstvom minulosti“, vyplývajú z historickej kontinuity rôznych retardačných tradícií a životných orientácií, ktorých životaschopnosť pramení nielen z minulosti, ale aj z rôznych súčasných problémov sveta, spoločnosti a jednotlivca. Rôzne nesocialistické javy a tendencie vznikajú aj v priebehu socialistickej výstavby. V tejto súvislosti treba pripomenúť jeden z dôležitých záverov dialektiky o priebehu historického procesu, ktorý vystupuje ako výsledok boja protikladov aj v tom zmysle, že nové v spoločenskom vývine nevzniká vždy a iba ako *pozitívne* nové, ale obsahuje aj prvky starého a prvky novovzniknutého *negatívneho*. Vífazstvo pozitívneho nového je výsledkom boja, uvedomelého boja za pozitívne, proti negatívnym spoločenským javom. Napríklad lokálpatriotizmus, rezortizmus, byrokratizmus a konzervativizmus, skostnatenosť v myslení, konzumné predstavy o socializme — to nie je len „pozostatok“ včerajška v dnešku, ale aj sám dnešok. Analýza objektívnych a subjektívnych príčin týchto javov predstavuje osobitný problém, pri riešení ktorého sa nemožno dovoľávať len minulosti a konzervativizmu vedomia niektorých ľudí, ale treba „vychádzať z tej reality, ktorá je, so všetkými jej kladmi a zápormi“. [5, s. 21] Bolo by nesprávne, ako povedal K. Černenko, vidieť vo všetkých týchto negatívnych javoch iba „prežitky minulosti“ vo vedomí a správaní ľudí. „Príčiny mnohých z týchto „boľavých

je duchovnou realitou vo všetkom svojom bohatstve a rozmanitosti ideí, názorov, predstáv, nálad ľudí a pod., ktorá je charakteristická pre spoločnosť v historicky konkrétnom období. Je konkretizáciou typológie spoločenského vedomia, tvorí vnútorný prvok spôsobu života ľudí, nevyhnutný komponent ich činnosti a vzťahov. Píše: „Vedomie spoločnosti zahŕňa tú časť poznatkov spoločnosti, ktoré sa v dôsledku spoločenskej potreby realizovali v socialistickej praxi vo všetkých sférach životnej činnosti ľudí a tým sa „udomácnili“ v masovom vedomí, ako aj zdedené z minulosti a v spoločnosti fungujúce názory a predstavy, zvyky a tradície, ktoré majú protispoločenské zameranie.“ [9, s. 12; pozri aj 2, s. 411] Kategoriaálny význam pojmu „spoločenské vedomie“ je určený jeho vzájomným vzťahom so spoločenským bytím.

miest“ treba hľadať aj v dnešnej praxi, v chybách tých či oných pracovníkov, v reálnych problémoch a ťažkostiach nášho vývoja, v nedostatkoch výchovnej činnosti. Na odstránenie negatívnych javov je preto potrebné nielen ustavičné propagandistické úsilie, ale aj opatrenia ekonomického, organizačného a právneho charakteru.“ (5, s. 24)

Spomenuté a niektoré ďalšie negatívne javy sa nijako nezhodujú s najhlbšou podstatou socialistického vedomia, a preto ich nemožno ani zahŕňať do jeho obsahu. No keďže existujú, rozhodne ich nemožno vyľúčiť z obsahu vedomia socialistickej spoločnosti, kde sa prejavujú najmä na úrovni každodenného vedomia a sociálnej psychiky, ako aj v individuálnom vedomí. Naopak, empirické výskumy by mali čo najkonkrétnejšie zachytiť ich prejavy, majúť na zreteli aktívne pôsobenie vedomia ľudí na ich materiálny život.² Vedomie ako odraz skutočnosti je totiž „schopné zaujať k nej postoj, zhodnotiť ju, vytvoriť projekt jej zmeny, obraz pretvorenej skutočnosti, jej plán, stimulovať ciele a zvoliť si metódy a cesty jej zmeny“. (10, s. 421) V sociálnom prognózovaní, stanovení cieľov, v tvorbe teoretického modelu budúcnosti sa prejavuje aktivity, čínorodosť socialistického vedomia, jeho tvorivá schopnosť predbiehať existujúci stav spoločenského bytia, podnecovať sociálnu aktivitu ľudí.

V súvislosti s rastom úloh a významu socialistického vedomia v období rozvinutého socializmu sa v prácach niektorých sovietskych autorov aktualizuje otázka o zmene povahy vzájomného pôsobenia medzi spoločenským bytím a spoločenským vedomím v priebehu komunistického pretvárania sveta. Svojho času (r. 1938) gruzínsky filozof K. R. Megrelidze, odvolávajúc sa okrem iného na Engelsa, vyslovil myšlienku, že „na socialistickú a komunistickú spoločnosť nemožno napríklad bezvýhradne aplikovať ani taký základný princíp marxizmu, akým je téza, že spoločenské bytie určuje vedomie, v tom význame, aký má táto téza v triedne antagonistickej spoločnosti... jednotná uvedomelá vôľa slobodných občanov socialistickej spoločnosti a vedecky dokázané rozhodnutia určujú smer celého historického procesu, t. j. spoločenské vedomie určuje bytie a nie naopak“. (12, s. 430) V tomto smere išiel vo svojich úvahách najďalej G. A. Bagaturija, ktorý — taktiež s odvolaním sa najmä na Engelsove práce — dospel k záveru, že „pri

² Pre sociologický výskum zisťujúci stav vedomia socialistickej spoločnosti cenné podnety prináša pokus V. V. Semionova vymedziť rôzne roviny sociálnych javov z hľadiska ich kvalitatívnych charakteristík. Na základe analýzy stavu sovietskej spoločnosti v súčasnej etape, vrátane jej sociálnej štruktúry, spôsobu života, mravného správania, vyčleňuje päť základných úrovní rozvinutosti spoločenských javov, ktoré sa podstatne líšia svojím rozsahom a významom: „1. najtypickejšie a masové — rozvinuté, zrelé socialistické javy; 2. javy rastúce, naberajúce silu a prvky komunistického charakteru; 3. socialistické javy, ktoré nie sú ešte zrelé; 4. javy socialistické s niektorými odchýlkami [napríklad konzumného, malomeštiackeho a podobného charakteru]; 5. negatívne, podstate socializmu cudzie javy a prvky v spoločenskom živote, proti ktorým sa vedie rozhodný boj“. (11, s. 58—59)

prechode k skutočne ľudskej, komunistickej spoločnosti... vedomie v určitom zmysle bude určovať bytie“. [13, s. 160] Jeho názory sa stretli s oprávnenou kritikou. (Pozri napr. 1, s. 6—9 a s. 240—243) Avšak samotná otázka vzťahu spoločenského bytia a vedomia za komunizmu sústreďuje na seba pozornosť ďalších a ďalších autorov. Podnetné myšlienky vyslovili vo svojich prácach napr. V. S. Barulin, V. P. Kuzmin, V. I. Tolstych, A. K. Uledov, B. A. Čagin a iní. Nebudeme tu rozoberať jednotlivé tvrdenia, ale iba zdôrazníme meritum niektorých záverov.

Prirodzene, spoločenské bytie v konečnom dôsledku aj naďalej bude určovať spoločenské vedomie. Je to podstata marxistickej koncepcie sociálneho determinizmu, východisko materialistického chápania dejín. Zmení sa, a to podstatne, charakter ich vzájomného pôsobenia. Vzťahy medzi nimi podľa vyjadrenia V. P. Kuzmina sa viac „zrovnoprávnia“, spoločenské vedomie v svojej vedecko-teoretickej podobe bude stále viac predbiehať bytie. To bude súvisieť so zásadnými zmenami v obsahu a štruktúre súhrnnej ľudskej činnosti. Spoločenské vedomie spolu s ekonomikou sa stane významnou hybnou silou historického procesu.

Pre súčasné filozofické riešenia zložitých otázok vzťahu socialistickeho spoločenského vedomia a spoločenského bytia v novom svetle vystupuje podnetnosť tejto Marxovej myšlienky: „Človek sám je základňou svojej materiálnej výroby, tak ako každej inej výroby, ktorú vykonáva. Preto všetky okolnosti, ktoré pôsobia na človeka, na tento *subjekt* výroby, modifikujú viac či menej všetky jeho funkcie a činnosti, teda aj jeho funkcie a činnosti ako tvorcu materiálneho bohatstva, tovarov. V tomto zmysle možno skutočne dokázať, že *všetky* ľudské vzťahy a funkcie, akokoľvek a kdekoľvek sa prejavujú, ovplyvňujú materiálu výrobu a viac či menej určujúcim spôsobom do nej zasahujú.“ [14, s. 262] V súčasnej vývinovej etape socialistickej výstavby sa vytvárajú stále lepšie podmienky pre to, aby človek svoj život mohol urobiť „predmetom svojej vôle a svojho vedomia“ (K. Marx).

LITERATÚRA

1. ČAGIN, B. A.: Struktura i zakonomernosti obščestvennogo soznanija. Leningrad 1982.
2. Marksistsko-leninskaja teorija istoričeskogo processa. Moskva 1981.
3. AGAROŇAN, A.: Problemy formirovanija kommunističeskogo obščestvennogo soznanija. Taškent 1977.
4. POPOV, S.: Suščnosť, zakonomernosti i osnovnyje etapy formirovanija i razvitiia socialističeskogo obščestvennogo soznaniia. In: Socialističeskoje soznaniie. Sofia 1982.
5. ČERNENKO, K. U.: Aktualnye voprosy ideologičeskoj, massovo-političeskoj raboty partii. In: Voprosy filosofii, 1983, č. 7.
6. BRYCHNÁČ, V. — ČECHÁK, V.: Dialektikomaterialistické přístupy ke zkoumání socialistického společenského vědomí. In: Filozofický časopis, 1983, č. 1.
7. MUŽÍK, J. a kolektiv: Dialektika formování socialistického vědomí. Praha 1981.
8. LENIN, V. I.: Spisy 31. Bratislava 1954.

9. GÄRDEV, D.: Aktualnyje problemy obščestvennogo soznaniya: Moskva 1982.
10. FEDOSEJEV, P. N.: Dialektika sovremennoj epochi. Moskva 1979.
11. SEMIONOV, V. V.: Novyje čerty socialističeskogo oblika sovetskogo obščestva. In: Voprosy filosofii, 1977, č. 10.
12. MEGRELIDZE, K. R.: Osnovnyje problemy sociologii myšleniya. Tbilisi 1973.
13. BAGATURIJA, G. A.: Kontury griaduščego. Engels o kommunističeskom obščestve. Moskva 1972.
14. MARX, K.: Teória o nadhodnote I. Bratislava 1960.